

З історії української революції

П. П. ПРИТУЛЯК (Київ)

Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р.

Сьогодні, коли розпочався етап становлення України як економічно незалежної держави, рівноправного міжнародного партнера, слід, на наш погляд, ґрунтовно дослідити події тих часів, холи за її незалежність ще точилася гостра боротьба, а вона вже встановлювала цивілізовані стосунки, в тому числі економічні, з європейськими країнами. Цей матеріал присвячений економічному договору, підписаному 23 квітня 1918 р. Українською Народною Республікою з Німеччиною та її союзницею — Австро-Угорщиною.

Як відомо, 9 лютого 1918 р. УНР та країни Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) уклали Брестський мирний договір. Він засвідчував завершення стану війни між договірними сторонами, їх бажання жити в мирі і дружбі. Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися відновити економічні відносини, провести обмін надлишками сільськогосподарських та промислових товарів.

У першому пункті його VII статті, яка регулювала торговельні зносини сторін, зазначалося: «...Сторони зобов'язуються негайно зав'язати діяльні зносини і провести обмін товарів на слідуючих умовах» До 31 липня поточного року потрібно буде перевести обмін надлишками найголовніших витворів сільського господарства і промисловості для покриття біжучих потреб»¹.

Отже, кожна сторона мала право вимагати від партнера здійснювати обмін тільки надлишками продукції, необхідними для покриття поточних потреб обох сторін, а не для продажу в інші держави. До речі, цей пункт договору мав втілюватися в життя незалежно від ратифікації останнього.

14 березня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР було ухвалено рішення: «Утворити Державну комісію по товарообміну при Раді Народних Міністрів»². До її складу було включено Порша, Остапенка, Феденка-Чопівського, Мацієвича, Лінніченка, Соколовського та ін. Державній комісії надано повноваження вести переговори і підписати вироблені спільно з комісіями Центральних держав умови взаємного товарообміну.

Спільна німецько-австро-українська комісія, створена згідно із статтею VII договору, зібралася в Києві 25 березня 1918 р. Українську делегацію на ній очолював М. В. Порш, німецьку — барон Мумм фон Шварценштейн, австро-угорську — граф Форґач.

Хоча формально завдання української делегації були суттєво обмежені — вона могла домовлятися лише про обмін надлишками, однак підготовлений нею після місячної напруженої роботи економічний договір мав, без сумніву, набагато більше практичне значення, ніж договір 9 лютого.

Обидві сторони підійшли до переговорів без достатньої попередньої підготовки, не маючи статистичних і економічних матеріалів щодо загальної кількості хліба в Україні Хоча слід зазначити, що ця проблема розглядалася на засіданнях державних органів влади. Так, 9 березня на засіданні Малої Ради заступник міністра торгівлі і промисловості І. Чопівський зазначав: «Статистичні дані щодо розміру врожаїв в Україні за останні 5—6 років показують, що тепер в українських губерніях є надлишок хлібних

злаків. Надлишок цей повинен, на нашу думку, досягати значних розмірів, якщо взяти до уваги, що в роки війни хліб за кордон не вивозивсяTM»³.

На переговорах німцям вдалося одразу зосередити основну увагу делегацій на питаннях вивезення з України продовольства, відсунувши на другий план імпорту до неї товарів з Центральних держав. І якщо щодо експорту вони докладно розробили проекти окремих угод і гарантії їх виконання, то щодо імпорту обмежувалися загальними фразами, уникаючи конкретних зобов'язань.

Переговори проходили складно, і кілька разів виникала загроза їх зриву.

Готуючи новий договір, Державна комісія по товарообміну керувалася двома основними ідеями: «1) Модною ідеєю всебічного господарського регулювання всього економічного життя країни і, зокрема, намаганням передати в руки держави справи постачання українських підприємств сировиною, а населення — масовими продуктами споживання; 2) бажанням, по можливості, відгородити свою країну від загрожуючого їй економічного закабалення і перетворення в німецьку колонію, а також захистити її від вичакування сировини в Центральні держави без зустрічного імпорту сюди достатньої кількості готових виробів»⁴.

До цих завдань слід додати ще одне, а саме: прагнення українських центральних органів встановити контроль за поставкою продовольства для Центральних держав, не допустити створення їхніх організацій у нашій країні, щоб мати можливість вивозити з неї якомога менше. Вже тоді було очевидним, що українська експортна організація, не маючи достатньої кількості спеціалістів та належного досвіду міждержавних економічних стосунків, буде працювати гірше, ніж німецька та австро-угорська. Члени української делегації, звичайно, не передбачали, що слабкий експорт з України може стати одним із суттєвих пунктів претензій німецької сторони до уряду Центральної Ради.

Зважаючи на окупацію німецькими військами значної частини українських земель, коли будь-який український уряд був іграшкою в руках нових союзників, апетити Центральних держав, а також убогий стан місцевої державної влади, яка не мала ні кваліфікованих кадрів, ні налагодженого апарату управління, комісія майже виконала поставлене перед нею завдання. Це викликало невдоволення представників Центральних держав. Навпаки, голова української комісії М. В. Порш на переговорах твердо відстоював свої позиції.

Слід вказати на ще одну важливу обставину, яка мала безпосереднє відношення до підписання договору 23 квітня 1918 р. Адже договір від 9 лютого відновлював дію договору про торгівлю і мореплавання між Росією та Німеччиною 1894 р., а також загальний російський митний тариф європейської торгівлі 1903 р. Справа полягала в тому, що вартість російського рубля в 1918 р., коли він ще був в обігу в Україні, дорівнювала 1/30 його вартості 1903 р., і виражені в ньому старі ставки тарифу абсолютно не захищали промисловість України від іноземної конкуренції. Україна фактично скасовувала своє мито. «Такого удару, — як зазначалося в доповідній записці Міністерства торгівлі і промисловості України, — при відновленні нормального економічного життя не винесла б жодна із галузей промисловості, і тільки обставини, абсолютно не залежні від волі брестських делегатів, не дали можливості цій загрозі реалізуватися». Німців в першу чергу цікавила кількість хліба, яку потрібно вивезти з України, а не робота української промисловості.

І ще один важливий момент. Австро-Угорщина не ратифікувала Брестський договір, і Німеччина свідомо не поспішала робити цього. Таким чином, були всі юридичні підстави визнати Брестський договір таким, що не був ратифікований державами, які його підписали. Це було вигідно для України, бо давало їй переваги на наступних переговорах, з Центральними державами самостійно підвищувати ставки тарифу. Але керівники Міністерства торгівлі і промисловості проігнорували цю обставину.

Українська Державна комісія була розділена на дві частини — імпорту та експорту. Крім цього, було вирішено створити для обговорен-

ня питання імпорту товарів в Україну три підкомісії: 1) з імпорту машин і металевих виробів; 2) палива та іншої сировини; 3) текстильних товарів.

28 березня спільна комісія фактично розпочала роботу. Із вступним словом виступив голова української імпоротної комісії В. Д. Коваль. Він звернувся до представників Центральних держав з проханням поставити в Україну певну кількість дешевих товарів та знарядь праці, пояснюючи це тим, що «Україна пережила, з одної сторони, ворожнечий напад, з другої — довгу внутрішню анархію, при чім на Україні брали всього, що тільки можна було взяти, нічого їй не звертаючи. При таких обставинах наш наряд втратив зовсім віру до паперових грошей, і правильний товарообмін можна буде організувати тоді, коли замість паперових грошей будуть дані в більшій кількості дешеві товари. Головно і передовсім потрібні сільськогосподарські машини і оруддя, бо лиш вони відродять продуктивність землі та наше сільське господарство»⁶.

Українська комісія просила поставити до 31 липня 1918 р. мінімум 101500, максимум 165 тис. плугів, з яких 85 % конструкції Сакка і 15 % — Бехера. Комісія також вимагала вказати, яка конкретно кількість цих виробів буде поставлена до 31 липня.

До 8 квітня на переговорах питання імпорту в Україну не розглядалися, оскільки німців більше цікавили проблеми експорту з неї, але вони на вимогу українців були продовжені. Цього разу обговорювалося питання про поставки вугілля. Українська делегація просила привезти до 1 червня 330 т вугілля, зумовлюючи це тим, що Донбас не зможе видобути необхідної його кількості⁷. З них: для залізниць — 15 млн. пудів, для пароходів — 1 млн., для промисловості — 2900 тис. пудів. Німці відмовилися дати конкретну відповідь, мотивуючи тим, що залізничний транспорт був дезорганізований, територія України щодня змінюється, а Німеччина поставляє вугілля також в Данію та Голландію. Вони просили оформити письмове замовлення на мінімальну кількість необхідного вугілля. 9 квітня українська комісія конкретизувала дані, а саме — 7,5 млн. пудів вугілля на місяць. Інша сторона намагалася зменшити цю цифру до 1,8 млн. пудів, висувуючи попередні аргументи, щоправда, збільшивши кількість країн, яким вони допомагають, до семи, включаючи Австрію, Туреччину, Болгарію, Швецію, Швейцарію. Член української комісії Вольський наголосив, що коли Україна не матиме необхідного їй вугілля, вона не нестиме відповідальності за постачання хліба.

Питання про кількість необхідного вугілля було вирішено 11 квітня, коли комісія затвердила цифру 18900 тис. пудів, або щомісяця — 6300 тис. пудів. Але німецька сторона хотіла сама розпоряджатися в Україні тим, що вона буде поставляти, на що голова підкомісії Ганіцький зауважив: «Щоб німці їе вмішувалися вже, як ми будемо ділити вуголь між собою, бо ми не дивимося, що роблять зі збіжжям Центральної держави»⁸.

Крім вугілля, Україна добивалася поставок з Центральних держав нафти, гасу, різних мастил. Так, для шести українських губерній (так званого Київського регіону) для млинів, цукроварень, шкіряних фабрик, міських підприємств тощо необхідно було 350 тис. пудів нафти на два місяці. Одеський регіон потребував її 500 тис. пудів на два місяці, яку сподівалися отримати з Кавказу. Німці пообіцяли дати пальне і мастила, але знову не вказали, скільки і коли, використовуючи традиційні методи відмови.

Представники австро-угорської делегації назвали більш конкретні цифри, а саме: 10 цистерн бензолу, 5 — бензину, 12 — нафти, 15 вагонів різних видів мазуту для автомобілів, машин та ін. Німці при цьому заявили, що вважають Україну країною експорту, а не імпорту.

Певних успіхів було досягнуто і на переговорах про поставку з Центральних держав в Україну фармацевтичних та інших хімічних препаратів. Хоча і не було вказано конкретних цифр, нібито тому, що списки були представлені занадто пізно, але на поставку деяких продуктів нові союзники погодилися. Так, вони зобов'язалися виділити хімічні речовини для шкіряної промисловості, а саме: сільний квас, квасці звичайні, оцтовий квас,

анілінову фарбу. Що ж до інших речовин вони вирішили порадитися з урядами. Вони погодилися також поставити для сільськогосподарської, паперової, керамічної галузей промисловості й цукроварень деякі речовини, а хромові квасці, дерев'яні фарби, сухі екстракти відмовилися привозити.

17 квітня на переговорах були погоджені ціни на вугілля. Так, доставка його залізницею в Барановичі і Голоби коштувала 4,50 крб. за пуд, в Одесу — 5 крб.

Німці були зацікавлені у вільній торгівлі в Україні хімічними товарами. Вони вважали, що одна фірма, яка контролюватиме їх розподіл, не справиться з цим завданням. Член української делегації Вольський твердо відстоював точку зору щодо необхідності встановлення контролю української держави над їх розподілом, що не викличе перешкод у торговельних відносинах, як вважала німецька сторона. Справа в тому, зазначив Вольський, що цей товар повинен замовлятися центральною установою, щоб зайва його кількість не стала предметом спекуляції.

В ході переговорів 18 квітня було підписано договір про поставку в Україну вугілля, нафти, хімічних і фармацевтичних товарів. Ціни на вугілля щодо цін на хліб встановлювалися у пропорції 8 : 25. Український уряд був змушений погодитися з цим. Українська комісія не погодилася на розподіл вугілля в Україні німцями, про що заявив Ганіцький перед підписанням договору.

Питання про ввіз в Україну текстильних товарів розглядалося на комісії 21 квітня. Українська сторона вказувала, що з 1917 р. припинився імпортування тканин з Росії, внаслідок чого виник значний дефіцит їх, особливо на селі. Крім того, імпортування тканин міг стати дієвим засобом добування хліба у селян. Українці просили: «а) доставки значних кількостей тканин і мануфактури, причому без постачання взамін сировини; б) про поставку ткацьких станків, особливо із зайнятих районів Польщі»⁹.

Відповідь вони одержали нечітку. Німці вимагали за поставку тканин одержувати сировину. Що ж до експорту обладнання для текстильної промисловості, то це питання остаточно не було вирішене. Щодо паперових виробів, сільськогосподарських машин та інших товарів, то ні їх кількість, ні строки поставки не називалися.

Українська сторона намагалася обумовити монополію на закупку і розподіл державними органами імпортованих товарів. 6 квітня 1918 р. Рада Народних Міністрів прийняла постанову, де зазначалося, що «весь товарообмін, на підставі ст. 1 п. 2 між Україною та зазначеними державами мусить провадитися через державні установи, а не приватним шляхом»¹⁰. Про це голова імпортової комісії В. Коваль заявив на переговорах 20 квітня".

У відповідь німецько-австрійська комісія повідомила, що згодна до 31 липня 1918 р. прийняти пропозиції українського уряду, але знімає з себе відповідальність за постачання необхідними товарами і перекладає її на український уряд, а останній повинен передати Центральним державам до 22 квітня докладний перелік цих товарів, всі ж інші — вільно продаватися. Щодо монополізованих товарів, заявив член німецької делегації Віммер, то Центральні держави мають право, на їх погляд, експонувати їх у своїх країнах або на Україні.

В першому випадку товари будуть приймати представники українського уряду, а їх вартість оплачуватиме міністерство фінансів, тобто всю відповідальність за них несе уряд УНР. Товари, які будуть демонструватися в Україні, повинні там же оплачуватися в українських карбованцях або російських рублях. Центральні держави мають право відкривати склади таких товарів в Україні, але зобов'язалися продавати їх тільки певним інстанціям за вказівками українського уряду.

Голова української імпортової комісії В. Коваль заявив, що такі вимоги німецької сторони фактично означають зрив переговорів, про що буде повідомлено державну комісію.

Отже, питання про імпортування товарів і сировини в Україну мало цікавило Центральні держави. Тому вони не давали конкретних відповідей на вимо-

ги та прохання українців, істотно зменшували розміри поставок окремих товарів в Україну, часто висували заздалегідь неприйнятні умови, ставлячи переговори на грань зриву.

Паралельно між сторонами проходили переговори з питань експорту товарів з України. Так, 30 березня розпочалися засідання експортної комісії по збіжжю та товарообміну споживчими товарами. Німці запропонували розглянути питання про сільськогосподарські продукти, крім збіжжя, які Україна може дати Центральним державам. Їх цікавила в першу чергу кількість сала й інших жирів. Це підтверджував і член української економічної делегації, яка відбула до Берліна, І. Шафаренко: «Більшість продуктів (у Німеччині) — замітники. Особливо відчувається в Німеччині гострий дефіцит жирів»¹². Член української делегації Кошух відповів, що протягом чотирьох місяців Україна може поставити лише 30 тис. пудів сала, 900 тис пудів худоби (в живій вазі), 100 млн. яєць, 100 вагонів цибулі, 100 тис пудів картоплі, 27 млн. пудів цукру, 100 тис. пудів кислоти капусти¹³.

Німці були незадоволені такими цифрами і вимагали дозволити вільну закупівлю продуктів в Україні. Зокрема, вони вимагали таку кількість сільськогосподарської продукції: яєць — 3—4 тис. вагонів (по 144 тис. у кожному), свиней — 1300 тис. голів, худоби (включаючи овець) — 300 тис. голів, жирів — 1 млн. пудів, цукру — 1/3 пропонованого, але за ціною, встановленою фабрикантами, інші 2/3 цукру — за цінами, встановленими комісією.

Для України проблема експорту за кордон продукції сільського господарства була надто серйозною. Про це, зокрема, свідчить засідання української експортної комісії по товарообміну, яке відбулося 1 квітня 1918 р. Вона була поділена на чотири підкомісії: експортну, імпорتنу, фінансову і юридичну. На цьому засіданні наголошувалося, що примусове відбирання худоби у населення неприпустиме. Потрібно залучити до цієї справи приватних покупців. Член комісії Фрідолін висловився за допуск німців-агентів до закупки продуктів, але за умови контролю певною державною установою їхньої діяльності. Українці побоювалися, що німці можуть окупувати Україну. Тому комісія прийняла постанову, в якій зазначалося, що «1) питання про доставку скота не може бути розв'язане шляхом монополізації; 2) для виповнення обов'язків до Центральних держав щодо покупки скота треба привабить приватні і торговельні апарати під контролем державних установ»¹⁴.

5 квітня на спільному засіданні делегацій розглядалися чи не найважливіші для України питання, які, по суті, становили основу брестських переговорів та договору від 9 лютого. Йшлося про кількість збіжжя, ціни на нього, кінцевий термін його поставки, заборону вивезення збіжжя в інші країни до виконання поставок у Центральні держави 60 млн. пудів продовольства. Голова української державної комісії М. Порш заявив, що договір про це не підписаний. «Українська делегація в Бресті відмовилась підписати пропонований було їм такий договір, — зазначив він, — було указано лише в протоколі, що на Україні може бути лишку 1 млн. т збіжжя, котре можна передати Центральним державам. Кількість лишків має встановити комісія України і Центральних держав»¹⁵.

Українська делегація наполягала на 39 млн. пудів збіжжя, німці не погоджувалися, наголошуючи, що в Україні є його необхідна кількість. М. Порш, виходячи з ситуації, вказував, що Україна не братиме на себе більше, ніж може виконати. До того ж німці перекручували суть договору від 9 лютого 1918 р. Наприклад, член німецької делегації Браун самовільно вставив у його текст слова «всі лишки», яких там не було. Коли б Україна, — продовжував М. Порш, — змогла отримати від Центральних держав всі потрібні їй товари, тоді можна було б говорити про всі лишки, які є в ній. До того ж українське населення, головним чином зайняте в різних галузях сільського господарства, потребує промислових товарів, а хліб у державі монополізований, вона повинна задовольнити потреби селянства в ньому.

Слід зазначити, що німці зобов'язувались поставляти в Україну промислові товари тільки тоді, коли одержать з неї сировину. Це, безумовно, ускладнювало підготовку економічного договору, який за таких умов не міг бути рівноправним. До того ж Браун заявив 5 квітня, що «Центральні держави, не дивлячись на тяжкі бої на Західному фронті, допомагають Україні своїм військом, це теж повинно йти в розрахунок»¹⁶.

Отже, представники Центральних держав свідомо уникали говорити про розмір плати України за надану їй військову допомогу. Ця цифра не була відома ні державній комісії, ні Голові Ради Міністрів В. Голубовичу. Можна було передбачити, що тільки за утримання окупаційних армій в Україні вона повинна була б заплатити не менше як 60 млн. крб. на місяць¹⁷. Українська делегація потрапила у безвихідне становище і під тиском противника була змушена погодитися поставити Центральним державам до 31 липня 60 млн. пудів збіжжя, при цьому доплата німців та австрійців до умовної вартості хліба становила 10 %, тоді як інших держав — 25 %¹⁸.

На цьому засіданні були встановлені такі ціни на продукцію сільського господарства: пуд пшениці — 5 крб. 80 коп., жита — 4 крб. 48 коп., ячменю — 4 крб. 05 коп. Спірним було питання щодо плати за транспортування збіжжя. Українці вимагали надбавки за кожний пуд у розмірі 75 коп.

До 9 квітня точилися дебати щодо поставки збіжжя з України. 6 квітня німці запропонували такий проект договору: «Україна зобов'язується до 31 липня продати Центральним державам 60 млн. т продуктів: у квітні — 6 млн., травні — 15 млн., червні — 20 млн., липні — 19 млн. До доставки цієї кількості Україна може вивозити збіжжя в другі держави тільки за згодою Центральних держав. Зазначені ціни в протоколі є найвищі і можуть змінитися тільки по згоді»¹⁹.

Наступного дня голова української експортної комісії І. Попівський заявив, що оскільки Україна не має такої кількості сировини, як вказується в проекті, насамперед слід визначити, що потрібно Центральним державам. Вони, в свою чергу, зазначили, що кількість необхідної їм сировини не така велика, і бажано в першу чергу обговорити питання про вільну торгівлю в Україні.

В цей же день порушувалося питання про вивіз залізної та марганцевої руди, міді, олова, цинку, ртуті, шкур, лісу, мануфактури. Австрійці особливо добивалися дозволу на експорт великої кількості лісу, насамперед осики та дуба.

9 та 10 квітня німці вимагали 100 вагонів осики. А 11 квітня їхні апетити ще більше зросли, і вони вже наполягали на такому: «1) дозволити в принципі вивіз в Центральні держави сировини: шерсті, бавовни, льону, шмаття всіх сортів; 2) дозволити вивіз з України готової матерії». В разі відмови вони погрожували економічними реформами, тобто зміною в Україні економічного устрою на зразок Центральних держав.

12 квітня німці стали вимагати 133 тис. оброблених або необроблених шкур. Українці вказували на неможливість виконання таких вимог, пояснюючи, що «шкур мало, що для військових потреб Україна приневолена була користуватись американсько-англійськими чобітьми. Головні центри виправки шкур не були на Україні. Українські заводи обмежили виправку шкур до половини і працюють таким темпом, щоб тільки дати заробіток. Брак дубильних екстрактів. Шкури на Україні малі, а худоба дрібна»²¹.

Як бачимо, аргументи- українців були досить переконливими, але німці та австрійці не звертали на них увагу. До того ж 13 квітня між УНР та країнами Центральної Європи була підписана «Умова відповідно постачання рогатого скоту з України». Зрозуміло, що шкури в Україну ніхто не повертав, але німці цього не враховували. Україна зобов'язалася поставити до 31 липня 1918 р. 2 750 тис. пудів рогатої худоби (в живій вазі). Крім того, четвертий пункт цієї угоди констатував: «...Коли українська організація

умовлену кількість постачати не буде, центральному господарчому відділу надається право робити закупки самостійно, через своїх представників»².

16 квітня представники Центральних держав вимагали, щоб Україна постачала їм конопляне прядиво, за яке обіцяли розрахуватися штучними мішками і шпагатом, зробленими із паперу. Українці погодились, але на незначну кількість.

17 та 18 квітня продовжувалися переговори про експорт сировини з України. Делегації Центральних держав знову заявили, що всі машини можуть дати тільки тоді, коли Україна постачатиме їм залізну руду. Це питання було вирішене 20 квітня. Україна зобов'язалася до 31 липня вивезти її 37,5 млн. пудів, але, не маючи докладних відомостей з криворізьких і донецьких копалень, вивіз не гарантувала.

20 квітня 1918 р. було підписано остаточний протокол про експорт сировини з України, в якому вказувалися її вид та кількість. Так, український уряд зобов'язався вивезти до 31 липня спеціальні сорти дерева з розрахунку 300 вагонів на місяць. Щодо льняної соломи і конопель, то в кожному окремому випадку український уряд мав дати згоду. Заборонявся експорт льону. Кількість марганцевої руди мала бути встановлена пізніше. Заборонив український уряд і вивіз шкур понад потреби військ Центральних держав, які перебували в Україні. Десятий пункт протоколу надавав можливість Центральним державам вивозити певну кількість металевого лому, але не більше ваги, котру вони ввезуть в Україну у вигляді машин і готових металевих виробів. Інша сировина, не зазначена в цьому протоколі, могла вивозитися для вільної торгівлі.

Матеріали переговорів про експорт сировини з України свідчать, що метою представників Центральних держав було не визначення її надлишків, а викачування з неї необхідної для них сировини. А найкращий спосіб для цього вони вбачали в запровадженні принципів вільної торгівлі. Разом з тим, при вивченні протоколів засідання підкомісії створюється враження, що українські представники в Бресті більш-менш прозоро натякнули німцям на можливість отримання з України таких продуктів, яких тут у дійсності майже не було, а представники Центральних держав як сумлінні чиновники інколи намагалися одержати те, що було обіцяне в Бресті

До цього слід додати, що Рада Міністрів УНР під час підготовки економічного договору видавала накази про заборону вивозу за кордон окремих видів промислових та продовольчих товарів. Так, у квітні 1918 р. було видано таких наказів чотири. Перший з'явився 9 квітня за № 47 про заборону вивозу за кордон шмаття, вовни, олії, мішків та коней без згоди відповідальних урядових інстанцій. 11 квітня вийшов наказ за № 62 про заборону вивозу оброблених і необроблених шкур. 17 квітня підписано наказ за № 125 про заборону вивозу волокнистих товарів, галантереї, рису, а 30 квітня вже новий уряд, продовжуючи цю ж політику, наказом № 223 заборонив вивіз в інші держави гуми, а також гумових виробів. Всього за період торговельних стосунків з Центральними державами Україна заборонила вивозити за кордон 62 назви товарів²³.

За словами А. Денікіна, в основу своєї економічної політики Німеччина поклала принцип: «...для даного моменту — викачування з України по можливості найбільшої кількості сировини, для чого був заборонений чи ускладнений товарообмін з сусідами, навіть з окупованою німцями Білорусією; на майбутнє — захоплення українського ринку і торгівлі, оволодіння чи піддрив української промисловості і штучне утворення сильної заборгованості України»²⁴.

Таким чином, економічна угода діяла в рамках статті VII Брестського договору. Строк дії договору встановлювався з 23 квітня по 31 липня 1918 р. Однак у ньому зазначалося, що в разі, якщо одна із сторін не виконає повністю своїх зобов'язань по доставці будь-якого товару до 31 липня, то до вказаного строку інша сторона цього не буде вимагати, але попереднє зобов'язання зберігає свою силу.

Сьогодні неможливо встановити, чому Центральні держави, готуючи гетьманський переворот, вирішили прискорити закінчення переговорів щодо

підписання економічної угоди від 23 квітня, якою були незадоволені. Можливо, вони не хотіли одразу ж підірвати престиж нової влади, змусивши її підписати ще менш вигідний для неї договір, ніж той, що був підписаний її попередниками.

Як же виконували договір обидві сторони? Як відомо, Центральна Рада діяла до 29 квітня 1918 р., отже, головний тягар виконання договору з боку України ліг на гетьманський уряд.

Спочатку про експорт з України. Центральні держави створили в Києві Господарську централь для вивезення зерна, стручкових рослин, кормових речовин, насіння та інших товарів. Український уряд, зі свого боку, відкривав Українську торгову палату. Всі товари, які вивозилися за кордон, обкладалися митом і поділялися на три категорії: 1) товари, заборонені для вивозу; 2) товари, відносно яких існують особливі постанови і узгодження, які корегують кількість їх вивозу (зерно, яйця, рогата худоба, картопля, сухі овочі, капуста, цибуля, дерево, залізна руда, марганцева руда, залізний лом); 3) товари, які надходять у вільну торгівлю і без обмежень вивозяться за кордон.

Ще в період ведення переговорів про товарообмін Центральна Рада, виконуючи статтю VII Брестського договору, почала поставку збіжжя в Центральні держави. Так, 4 квітня на засіданні делегацій було зазначено: «Вчора відправлено 90 вагонів збіжжя, сьогодні виходить із Києва 130 вагонів і 30 вагонів вантажаться в Одесі на пароплави»²⁵. І так продовжувалося до кінця квітня, тобто Центральна Рада виконувала свої зобов'язання, хоча з великими труднощами.

Товари з України вивозилися Брестським та Львівським відділеннями залізниці, Чорним морем і з чорноморських портів (Херсона, Миколаєва) Одеси).

Щоб краще зрозуміти механізм експорту товарів з України, наведемо дані Міністерства продовольчих справ Української Держави (так називалася Україна за гетьмана П. П. Скоропадського).

З 20 тис. вагонів хлібних вантажів, які мали експортуватися в Центральні держави, в червні відправлено 1450 вагонів (7,5 % місячної норми). Як і в травні, протягом червня експорт хліба проходив нерівномірно, причому з 21 червня до кінця місяця кількість вагонів постійно зменшувалася, досягши в останні дні чотирьох²⁶.

Так званих різних вантажів протягом червня відправлено 464 вагони (інтендантська власність, шмаття, мідь, мило, непридатна зброя, чай тощо).

Експорт цукру здійснювався в цілому рівномірно. З 1 квітня його вивезено в Центральні держави 863 вагони (30 % запланованої кількості)²⁷. Те ж саме можна сказати про яйця — 83 вагони, що становить 41,5 % запланованого.

Вивіз великої рогатої худоби проводився успішно тільки на початку місяця. В інші дні, за винятком 20 червня — 44 вагони і 25 — 5 вагонів, худоба не експортувалася. Всього було вивезено 11 860 голів (2 % місячної норми). Звичайно, ця цифра викликає сумнів, адже слід враховувати, що без відома державних органів в Центральні держави доставлялася худоба, реквізована військовими властями та закуплена агентами цих держав. Лише з 8 по 14 червня таким чином було вивезено німецькими та угорськими агентами 3521 голову худоби загальною вагою 70 420 пудів²⁸. Внаслідок цього загальна кількість експортованої худоби значно збільшується.

Приблизно така ж ситуація характерна й для листопада 1918 р., тобто поки цей експорт відбувався. А 10 вересня було підписано новий економічний договір між Українською Державою та тими ж союзниками, але на значно гірших для першої умовах.

Статистичні дані про вивіз продовольства з України різняться. Так, «Киевская мысль» 29 квітня 1918 р., в день державного перевороту, навела дані прем'єр-міністра України В. Голубовича про те, що в Німеччину та Австро-Угорщину вивезено більш як три мільйони пудів хліба²⁹.

Для визначення загальної кількості експортованих товарів і сировини доцільніше, на нашу думку, використати дані німецької залізничної цент-

ралі. Вони свідчать, що до 29 листопада 1918 р. було вивезено Брестським відділенням залізниці 2024 вагони хліба, 7705 — продовольства, 3404 — сировини; Львівським — відповідно, 2820, 14 565, 778; Чорним морем — 4219, 862, 385; із чорноморських портів — 230, 63³⁰.

За даними австрійського статс-секретаря продовольчого відділу, до листопада 1918 р. з України в країни Четверного союзу було вивезено: 113 421 т зерна, борошна, бобів, фуражу і насіння, 3 329 403 кг масла, жиру і сала, 1 802 847 кг олії, 1 213 961 кг риби, м'ясних консервів та оселедців, 105 542 голови (46 834 844 кг) рогатої худоби, 95 976 коней, 2 927 439 кг солонини, 7520 ящиків яєць, 66 809 969 кг цукру, 27 385 095 кг інших продуктів³¹.

Звичайно, всі ці вантажі не включають «військових перевезень», бо термін «військове майно» дуже невизначений й інколи включав навіть продовольство (хліб і худобу, а також сировину, заборонену для вивозу). Так, з Маріуполя з 23 квітня по 20 жовтня було вивезено забороненої сировини: нікелю — 3272 пуди, ртуті — 1540³². Крім цих товарів, до країн Центральної Європи вивозили фураж, цукор, яйця, текстильні товари, гуму, метал.

В цілому план вивезення з України сировини та продовольства не був виконаний. Політика уряду, розруха на транспорті і протидія населення окупованих областей — ось далеко не повний перелік причин цього. План був реалізований лише на 20 %³³.

Водночас Центральні держави поставили певну кількість товарів в Україну. Так, до 31 липня до неї імпортовано товарів, головним чином з Австрії, приблизно на 130 млн. крон, у тому числі 160 вагонів сільськогосподарських машин, 400 вагонів емальованого посуду і на 10—15 млн. крон нафтопродуктів³⁴. Товари надходили в Київ, Харків, Одесу, Проскурів, Вінницю. Поставляли плуги, віялки, граблі, лопати, сіялки, меблі, швейні машини, спиртні напої, хімічні товари.

Оплата австрійській фірмі «ОСТ» проводилася на більш пільгових умовах, ніж німецькому ввізному товариству. Вона вимагала внесення при замовленні тільки 25 % вартості товару, решта відшкодовувалася при врученні документів про прибуття товару на австро-український кордон.

Товари були не дешевими. Так, в одній із доповідних записок ІV департаменту Міністерства продовольчих справ про постачання в Україну німецьких сільськогосподарських машин повідомлялося: «Прийом машин почався 28 травня, а рахунки на них були одержані через кілька тижнів, і то не на усі машини. Ціни okazались так дуже високі, що не можна було і гадати про продаж їх населенню»³⁵.

Більша частина товарів, які ввозилися в Україну з Австрії, закуплялась у спеціальних військових синдикатів, які мали можливість встановлювати експортні ціни на власний розсуд, включаючи до них відрахування на користь держави чи на зменшення внутрішніх австрійських цін.

Австрійські товариства поставляли великі партії товарів київським кооперативним товариствам: Союзбанку, Укрінбанку, Товариству західних земств.

Але значна кількість товарів не доходила до споживачів. Наприклад, в одному київському вузлі щоденно розкрадали іноземних товарів на 400 тис. російських рублів. Дуже багато товарів було розграбовано в Підволочиську солдатами, які поверталися з фронту, та селянами з навколишніх сіл. Велика кількість товарів, закуплених для України, залишилася в Австрії (на 50 млн. крон) або опинилася в Галичині (на 20 млн. крон)³⁷.

Обсяг експортної продукції з Угорщини в Україну був значно менший, ніж з Австрії. Відповідне товариство досить вдало проводило свої операції, реалізуючи німецькі (велика партія замків) та турецькі (дубильні речовини) вироби. З Угорщини в Україну ввозилися переважно вина, лікери, коньяки, швейні машини, невеликі сільськогосподарські знаряддя, паперові кульки, фармацевтичні товари. До кінця серпня 1918 р. в Україну було ввезено товарів на загальну суму 20—25 млн. крон³⁸.

Німеччина брала на себе обов'язки поставити в Україну 28 230 750 пудів вугілля. Воно надходило на станції Барановичі, Голоби, Волочиськ, Новоселиця, Броди, Одеса. Всього на вказаних пунктах було

розвантажено 21 984 083 пуди вугілля, тобто лише на 22,1 % менше обіцяного Німеччиною. Фактично українські споживачі отримали його 20 520 521 пуд. Таким чином, різниця становить лише 6,6 % обіцяної кількості³⁹.

Нафтопродукти прибували тільки на станції Волочиськ та Одеса. Вони розподілялись безпосередньо адресатам, а для приватних осіб відпускалися за загальним планом розподілу із складів районних уповноважених. Всього отримано нафтопродуктів 797 149 пудів, а за договорами мали поставити від 1250 тис. до 1500 тис пудів.

Кількість продуктів, прийнятих на станціях Одеса та Волочиськ, становить, відповідно, 558683 пуди і 283466 пудів. Із загальної кількості 797149 пудів розподілено між споживачами 663505 пудів. Таким чином, втрати при перевезеннях і в дорозі дорівнювали 133644 пудам (16 %). Це сталося внаслідок того, що декілька цистерн з легкими нафтопродуктами згоріли або були розкрадені⁴⁰.

Скільки коштувала ця операція українському уряду — встановити неможлива. За нормальних умов Україна за отримане вугілля заплатила б згідно з договірними цінами 101 млн. крб., а за нафтопродукти — приблизно 21 млн.

Таким чином, підписавши Брестський мирний договір з країнами Четверного союзу, Українська Народна Республіка вступила на шлях економічних стосунків з ними. Брестські переговори, які були продовжені в Києві і закінчилися підписанням економічної угоди 23 квітня 1918 р., завершили успішний етап дипломатичних контактів, що розпочалися наприкінці 1917 р.

І хоча переговори проходили в складних умовах (відсутність спеціалістів, власних грошей, присутність іноземних військ, брак статистичних даних тощо), українці мужньо відстоювали інтереси своєї держави і практично виконали зобов'язання, взяті в Бресті.

Договір не можна назвати рівноправним, і все ж він був вигідним як для Центральної держави, так і для України. Невдоволення нових союзників ходом переговорів та змістом договору свідчило про те, що українці не були іграшкою в руках німців і сміливо висували свої вимоги як рівноправний партнер.

Центральна Рада, не довівши справу до кінця, змушена була піти з політичної арени. Справу продовжив новий уряд, який був спадкоємцем економічного договору УНР та країн Центральної Європи.

В силу певних об'єктивних і суб'єктивних причин економічний договір не було виконано жодною стороною. Незважаючи на це, він започаткував цивілізовані економічні зносини молодій українській державі з європейськими країнами, що сьогодні, в умовах входження України в європейське співтовариство, є особливо актуальним. Досвід економічних контактів, набутий у роки відродження української державності (1917—1918 рр.), повинен стати надбанням незалежної України в сучасних умовах.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (далі — ЦДАВО України), ф. 1118, оп. 2, спр. 23, арк. 24.

² Вістник Ради Народних Міністрів УНР. — 1918. — 11 квіт.

³ Киевская мысль. — 1918. — 10 марта.

⁴ А н д е р с о н О. Н. Внешняя торговля Украины в 1918 году. — К, 1919. — С. 17.

⁵ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 37, арк. 1.

⁶ Там же, спр. 47, арк. 1.

⁷ Там же, спр. 49, арк. 3.

⁸ Там же, арк. 12.

⁹ Там же, ф. 2193, оп. 1, спр. 473, арк. 29.

¹⁰ Вістник Ради Народних Міністрів УНР. — 1918. — 11 квіт.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 47, арк. 22.

¹² Киевская мысль. — 1918. — 20 марта.

¹³ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 51, арк. 2.

¹⁴ Там же, спр. 33, арк. 2.

¹⁵ Там же, арк. 5.

¹⁶ Там же, спр. 51, арк. 11.

¹⁷ Там же, спр. 36, арк. 10.

- ⁸ Там же, спр. 51, арк. 16.
⁹ Там же, арк. 14.
²⁰ Там же, спр. 36, арк. 2.
²¹ Там же, спр. 52, арк. 12.
²² Там же, спр. 4, арк. 147.
²³ Там же, арк. 251.
²⁴ Д е н и к и н А. И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине: по мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — С. 137.
²⁵ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 51, арк. 7.
²⁶ Там же, ф. 21%, оп. 1, спр. 519, арк. 108.
²⁷ Там же.
²⁸ Там же, арк. 109.
²⁹ Киевская мысль. — 1918. — 29 апр.
³⁰ ЦДАВО України, ф. 2196, оп. 1, спр. 519, арк. 109.
³¹ Ч е р н и н О. В дни мировой войны. Мемуары. — М.; Пг., 1923. — С. 275.
³² ЦДАВО України, ф. 2196, оп. 1, спр. 563, арк. 42.
³³ Deutsche — Ruische politik 1917—1941. — Dusseldorf — Bonn, 1962. — S. 33.
³⁴ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 33, арк. 3.
³⁵ Там же, ф. 2196, оп. 1, спр. 1898, арк. 111.
³⁶ Там же, ф. 1118, оп. 1, спр. 33, арк. 8.
³⁷ Там же.
³⁸ Там же, арк. 9.
³⁹ Там же, арк. 13.

І. Б. ГИРИЧ (Київ)

Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894—1914 рр.)

Про місце археографії в житті та науковій діяльності М. С. Грушевського можна говорити дуже багато, і ця тема вимагає спеціального дослідження. Ми ж торкнемося лише деяких організаційних проблем, що вирішувалися ним під час роботи в Науковому товаристві ім. Шевченка (НТШ): проведення архівних експедицій, розробка практики копіювання, тематики археографічних пошуків, організація археографічної справи.

У налагодженні археографічної справи в НТШ у Львові М. Грушевському допоміг значний практичний археографічний досвід, набутий при підготовці магістерської дисертації. Йому доводилося багато працювати в архівах Києва, Варшави, Москви, виявляти документи і копіювати їх, зав'язувати стосунки з місцевими науковими колами, в тому числі з архівістами. Своїм учням-археографам він передавав як точні координати тематичних пошуків, так і налагоджені зв'язки з людьми, які свого часу допомагали йому.

Спадкоємність у діяльності Київської археографічної комісії й Археографічної комісії НТШ була характерна не лише для суто науково-археографічної сфери, а й для наслідування особистих зв'язків. Зокрема, В. Антонович познайомив М. Грушевського з колишнім громадівським діячем, а в 90-х роках XIX ст. працівником Архіву іноземних справ, визначним археографом і істориком церкви М. М. Оглоблиним. Останній у жовтні 1892 р. познайомив Михайла Сергійовича із співробітницею архіву Марією Шуйською¹, яка відтоді й до початку 30-х років XX ст. здійснювала копіювання документів як для самого М. Грушевського, так і для членів Львівської АК. З переїздом до Львова спілкування з М. М. Оглоблиним не припинилося².

Товариські зв'язки з О. Кониським і В. Антоновичем допомогли М. Грушевському отримати архівні копії з Варшавського головного архіву. Там у 90-х роках працював видатний археолог і спеціаліст з музейної справи М. Ф. Біляшівський. Він особисто й через інших архівістів скопіював